

**ЎЗБЕКИСТОН
ГЕОГРАФИЯ ЖАМИЯТИ
АХБОРОТИ**

*** * ***

**ИЗВЕСТИЯ
ГЕОГРАФИЧЕСКОГО
ОБЩЕСТВА УЗБЕКИСТАНА**

48 – жилд

ТОШКЕНТ-2016

Ҳакимов Қ.М., Камолов М.Н., Мирахмедова С.*
ГЕОГРАФИК НОМ ВА ТОПОНИМИК ИЛЛЮЗИЯ

Аннотация: Мазкур мақолада тарихан узоқ давр мобайнида географик номларни қўллаш жараёнида содир бўлган ўзгаришлар ва уларнинг натижасида пайдо бўлган янглиш тасаввурлар аниқ мисоллар ёрдамида тадқиқ қилинган.

Таянч сўз ва иборалар: географик ном, топонимик иллюзия, янглиш идрок, нотўғри тасаввур, халқона этимология, илмий талқин.

Географическая названия и топонимическая иллюзия

Аннотация: В данной статье на конкретных примерах изучена топонимическая иллюзия как явление, проявившееся за длительный исторический период использования географических названий.

Ключевые слова: географическая названия, топонимическая иллюзия, ошибочная понятия, неверный толкования, народная этимология, научный трактовка.

Geographic name and toponymic illuzation

Annotation: In this article during the historican geographical names were supporting procers was happened modifications and was appeared mistake imagenations exact examples aid was investigated results of them.

Key words: geographical name, toponymic of illization, preseption of mistake, incorrect imagination, etimology of population, scientific presentation.

Хар қандай географик ном муайян даврда ва маълум бир маконда ижтимоий эҳтиёж туфайли халқ яратганини кўпчилиқ билади, аммо ана шу эҳтиёжга туртки бўлган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий, психологик, лисоний омилларни ҳамма ҳам билмаслиги мумкин. Чунки, уларни аниқлаш анча мураккаб ва машаққатли иш, шу сабабдан, бу ишни соҳадан хабардор бўлган мутахассис бажаргани маъкул. Зеро, мутахассис жой номлари халқнинг миллий хусусиятларини, менталитетига хос жиҳатларини ўзида акс эттиришини яхши билади. Таниқли топонимист олим Т.Нафасов таъбири билан айтганда, ҳақиқий, илмий талқин ном бағрида яширинган тарихни, маънавиятни, халқ тафаккури ва маданиятини инъикос этишини унитмаслик даркор.

Маълумки, номларга ўзгарувчанлик хос ва бу ўзгаришлар кишилиқ жамиятининг турли даврларида содир бўлади. Баъзан номлар қўллаш жараёнида қисман ўзгарса, бошқалари тарихан узоқ даврда шакллан ўзгариб маъно-мазмуни тушунарсиз бўлиб қолиши мумкин. Шу сабабдан, узоқ ўтмишда яралган номларни тилнинг ҳозирги ҳолати билан талқин қилиш мумкин эмас. Бу учун камида номланишга асос бўлган ижтимоий-лисоний омилларни ўша давр воқелиги билан баҳоланиши, изоҳланиши ва тадқиқ қилиниши лозим. Демак, ном қанча қадимий бўлса, уни илмий талқини шунча мураккаб бўлади.

Топонимнинг ҳақиқий маъносини аниқлашни яна бир мураккаб томони шундаки, номни яратган халқ асрлар давомида бошқа халқлар билан қўшилиши натижасида, тилини йўқотган бўлиши мумкин. Эътиборли жиҳати шуки, ана шундай вазиятда, қадимий ном билан унинг ҳозирги ҳолати ўртасида шаклий ва мазмуний номутаносиблик ҳосил бўлади, номнинг асл маъносини билиб олиш қийинлашади ва турли талқинларни пайдо бўлишига сабаб бўлади. Кўпинча, ана шундай маъноси мавҳум бўлиб қолган номларни маҳаллий халқ жонли тилининг грамматик хусусиятларига қараб, мослаштиришга уринади. Бу ҳолат номларни нотўғри талқин қилиш, янглиш идрок ёки тасаввур этишга сабаб бўлади.

* Ҳакимов Қ.М. - Жиззах давлат педагогика институти кафедра мудири, г.ф.н., доцент;
 Камолов М.Н. - География ўқитиш методикаси кафедраси доценти, и.ф.н.;
 Мирахмедова С. - География ўқитиш методикаси йўналиши талабаси.

Мутахассисларнинг фикрича, ном маъносини янглиш идрок этиш сабаблари турлича бўлиши мумкин. Баъзан, географик ном маъносининг ўзгариши уни турли тилли халқлар томонидан қўлланиши бўлса, бошқа ҳолатда уни ўзга тилда номнинг товуш ўхшашлиги, сабаб бўлиши мумкин. Географик номлар тизимидаги бу ҳодисани илмий номшуносликда топонимик иллюзия дейишади. Иллюзия (лотинча, illusion - "янглиш тасаввур") воқеликни нотўғри, янглиш идрок этишдир. Топонимик иллюзия сабабларини аниқлаш эса, улардан тўғри хулоса чиқариш имкониятини беради.

Топонимик иллюзия ҳодисасини битта мисол ёрдамида таҳлил қилсак манфаатдан холи бўлмайди. Масалан, туманга ном бўлиб ўтган Фориш сўзи бироз галатирок бўлганлиги боис, унинг этимологияси кўплаб мутахассисларни қизиқтирган ва бу ҳолат, бир қанча янглиш талқинларни пайдо бўлишига сабаб бўлган. Туман номининг ана шундай тахминий изоҳлардан бири, Ўзбекистон миллий энциклопедиясида келтирилган: "маҳаллий маълумотлар бўйинча туман номига ўтган Фориш қишлоғининг номи Амир Темур Самарқанд атрофида қурдирмоқчи бўлган "Париж" шаҳри номидан олинган. Кейинроқ маҳаллий халқ шеvasида бу атама Фариж, Фариш, Фориш деб ўзгариб борган деган, тахмин мавжуд". (9 жилд, 286 бет).

Ушбу тахмин қанчалар ҳақиқатга яқин. Қандай сабабларга кўра, Самарқанд атрофида қурилмай қолган "Париж" шаҳрининг номи, ундан икки юз километр узоқликда, Нурота тоғларининг шимолий этагида жойлашган кичик бир қишлоққа берилган бўлиши мумкин? Таҳлиллар шуни кўрсатадики, Париж сўзи атоқли от сифатида ўзбек тилига рус тили орқали кириб келган, чунки фақат руслар Франция пойтахтини Париж деб аташади.

Мутахассисларнинг ёзишича, Париж номини эгаси бўлган французлар ҳам шаҳар номини оғзаки нутқда "с" ҳарфи туширилиб "Пари" шаклида талаффуз қилишади ва пойтахтлари номини Париж шаклида эмас, балки Парис деб ёзишади. Шу сабабдан, Париж сўзини Амир Темур даврида ўзбек тилига рус тили орқали ўзлашган, деган фикрни ҳақиқатга яқин деб бўлмайди. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, мутахассислар томонидан ҳозиргача, Темурийлар ва ундан кейинги давр ёзма манбаларида Фориш қишлоғи Парижга нисбат бериб аталганлиги тўғрисида ҳеч қандай тарихий маълумотлар аниқланмаган. Бундан шундай хулоса чиқадики, Фориш сўзининг Франция пойтахти Парижга ҳеч қандай алоқаси йўқ ва бу ҳолат топонимик иллюзияга ёрқин мисолдир.

Мутахассисларнинг фикрича, ҳар бир номнинг салмоғи биринчи навбатда у билан боғлиқ бўлган географик объектнинг қанчалик машхурлиги билан белгиланади. Номнинг танилишига эса, географик объектнинг худудий жойлашуви, давр ва замонда эгаллаган мавқеи ва бир қанча бошқа ижтимоий - тарихий омиллар ҳам таъсир кўрсатади. Юқорида қайд қилингандек, географик номлар кишилиқ жамияти тараққиётининг дастлабки босқичида ижтимоий эҳтиёж туфайли пайдо бўлган ва у доимо давр индикатори сифатида жамиятда содир бўлаётган турли ўзгаришларни (сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, илмий-техникавий, фан тараққиёти) ўзида акс этиб боради. Бошқача айтганда, географик ном ҳар қандай ижтимоий ҳодиса каби, муайян тарихий даврда пайдо бўлади ва уларда инсониятнинг англаш қобилиятининг эволюцияси мужассам.

Таъкидлаш жоизки, географик номлар тизимида ойконимлар - аҳоли пунктлари номлари энг қадимгилардан бўлиб, унинг нисбатан ўзгарувчан қисмидир. Маълумки, Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон қадимий дунё маданият марказларидан бири ҳисобланади. Шубҳасиз, тарихи кўхна мамлакатларининг географик номлари ҳам қадимий бўлади. Масалан, Бухоро, Самарқанд, Хива, Тошкент, Термиз, Жиззах каби шаҳарларнинг номлари минг йилликлар билан ўлчанади. Бундай тарихий номлар ҳозиргача сақланиб келаётгани эътиборга молик.

Номшуносликда вақт ўтиши билан қадимги номларнинг таркибини ўзгариши, бир товушнинг бошқа бир товуш таъсирида унга ўхшаб кетиши, бир хиллик касб этиши ёки тилдаги бошқа сўзларга ўхшаб қолиши бор ҳодиса. Масалан, Жиззах вилоятида Гараша номли тарихий қишлоқ бор. Гараша сўзи ном сифатида қўллаш жараёнида вақт ўтиши билан жиддий ўзгаришларга дучор бўлган. Натижада, унинг маъноси анча мавҳумлашиб

турли талқинлар ва янглиш тасаввурларни пайдо бўлишига сабаб бўлган. Чунончи, тилшунос олим Б.Ўринбоев қишлоқ номини изоҳлаб шундай ёзган: “туркий тилларда қора сўзи кара - гара тарзида, сой сўзи чай, шай тарзида қўлланилади. Бизнингча, қорасой сўзи қарачай, гарашай - гараша тарзида ишлатилмоқда. Шундай экан, Гараша - «катта сой» деган маънони ифодалайди”.

Бундай янглиш тасаввурлар, топонимик иллюзияга ёрқин мисол бўлиши мумкин. Аслида, номни яратган маҳаллий халқ, қишлоқ номига форс-тожик тилидаги “гирехкушо” сўзи асос бўлган деб ҳисоблашади. Мутахассисларнинг фикрича, Гирехкушо сўзи икки қисмдан иборат, биринчиси, гирех - “тугун, банд”, иккинчиси кушо (кушодан феълидан) - “ечмоқ, тугунларни ечувчи, тилсимларни очувчи, ҳожатбарор”. Ривоятларга кўра, гирехкушо нисбасига сазовор бўлган тарихий шахс, тахминан XII-асрда яшаган, яссавия тариқатининг давомчиларидан бўлган, илк бор шу қишлоқ ҳудудида кўним топган шайх Муҳаммадшариф ибн Алиасқарнинг тахаллуси, нисбасидир. Гирехкушо деб ном олишларига кўпгина кароматлари ва муаммолар ечимини тўғри кўрсатганликлари сабаб бўлган.

Қишлоқ номига асос бўлган гирехкушо сўзи, ҳозирги маҳаллий халққа тушунарсиз бўлганлиги боис, ўзгаришларга дучор бўлиб Гараша шаклини олган. Демак, қишлоқ номига тарихий шахснинг тахаллуси, нисбаси асос бўлиб хизмат қилган. Топонимик иллюзия кўпинча географик номларни жонли тилдаги талаффузи ва маъно-мазмунини ўхшашлигига қараб талқин қилиш усули ҳисобланади. Шу сабабдан, топонимик иллюзия - муайян ном маъносини аниқ фактларга асосланмаган ҳолда, фақат товушнинг тасодуфий ўхшашлигига қараб, янглиш тасаввур натижасида пайдо бўлади.

Аслида маҳаллий аҳолига тушунарсиз бўлиб қолган номларни қайта изоҳлаш кишиларни табиатига хос хислат, топонимикада кенг тарқалган ҳодиса. Таъкидлаш жоизки, топонимик иллюзия тадқиқотчини номнинг ҳақиқий маъносини аниқлашдан узоқлаштиради. Номнинг бундай талқин қилишда кўпинча, тарихий ва географик шароитлар ҳамда лингвистик қонуниятлар инобатга олинмайди. Натижада, топоним умуман бошқа маъно касб этиши мумкин. Бошқача айтганда, топонимик иллюзия - халқ этимологиясининг маҳсулидир.

Масалан, айрим мутахассислар Геленжик шаҳри (Краснодар ўлкаси, Россия) номига турк тилидаги - «гелинчек» сўзи асос бўлган деб ҳисоблашган. XVI асрда ушбу ҳудудларни босиб олган усмоний турклар, шаҳардан гўзал тоғли қизларни турк бойлари ҳарамига олиб кетиш учун фойдаланган деган ривоят мавжуд. Туркча - «гелинчек» сўзининг талаффузда шаҳар номига ўзаро ўхшашлиги топонимик иллюзияни пайдо бўлишига сабаб бўлган. Географик номнинг ҳақиқий маъноси эса, адигей тилидаги «кичик яйлов» маъносидаги сўз билан боғлиқ.

Маъно-мазмун топонимик иллюзияга асосланган географик номлар республика топонимияси таркибида ҳам кўплаб топилди. Масалан, Жиззахни - «дўзах», Қўқонни - «хук кон», яъни «тўнғизи кўп жой», Наманганни - “намак кон”, яъни «туз кони» деб, талқин қилиш топонимик иллюзиядан бошқа нарса эмас. Кези келганда шуни ҳам таъкидлаш жоизки, топонимик иллюзия кўпинча, турли хил ишонилиш қийин, аммо, қизиқарли ривоятлар билан боғлиқ бўлади. Масалан, Учқиз, Қирққиз, Қизкетган каби номларнинг таркибидаги қиз сўзи турли хил ривоятлар яратилишига асос бўлган.

Т.Нафасовнинг ёзишича, ўзбек тилининг ҳозирги сўзлар мажмуида топонимлар ясашга алоқадор бўлган қиз сўзи йўқ, аммо, унинг X асргача бўлган ўтмишида қуз сўзи бўлган. Қуз сўзи қадимда оронимик термин сифатида, тиклик кўлами баланд бўлган, усти чоптепа сингари сиртли тепалик ёки айрим ҳудудларда тик, уч кўлами юксак бўлган тоғ, ер юзасидан анча чиқиб турган баландлик каби маъноларни англатган. Ана шу маънолар замирида қуз сўзли номлар яралган. Кейинчалик қуз сўзи тил муомаласидан чиқиб кетганлиги боис, уни ўрнини ҳозирги кунда тушинарли бўлган қиз сўзи эгаллаган.

Ҳ.Ҳасанов таъбири билан айтганда, жой номларини тарихий обидалар, миллий ёдгорликлар каби асраб-авайлаш, муҳофаза қилиш, авлодларга тўқис етказиш ҳаётий

зарурат, ижтимоий бурчдир. Халқ жонли тилидаги сўзлардан таркиб топган, ҳеч қандай буйруқ ва кўрсатмасиз, маъно-мазмун, фонетик ва грамматик жиҳатдан тўғри қўйилган географик ном чинакам халқ мулкидир. Шуниндек, ҳар қандай замирида оламча маъно мужассам бўлган ном тарих далили, ўтмиш воқелиги бўлиши билан бирга, ўзининг ҳақиқий маъно-мазмунини билан мўътабар.

Шу сабабдан, географик номнинг ҳақиқий маъносини топонимик иллюзиядан фарқлаш учун, зарур билим, зийраклик ва халқнинг тарихий-этник, ижтимоий-маданий хусусиятларидан хабардорлик зарур. Хулоса шуки, топонимик тадқиқотлар жараёнида топонимик иллюзияга асос бўлган сабабларни, қачон ва қандай омиллар таъсирида пайдо бўлганлигини тадқиқ этиш, географик номнинг асл маъно-мазмунини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётлар:

1. Караев С. Топонимия Узбекистана с топонимическим словарем. - Т., 2015. - 500 с.
2. Нафасов Т. Қашқадарё кишлоқномаси. - Т.: 2009. - 432 б.
3. Ҳакимов Қ. Жиззах вилояти топонимлари. – Жиззах, 2014. - 204 б.
4. Ҳакимов Қ. Топонимика. Дарслик. - Т.: “Мумтоз сўз”, 2016. - 386 б.
5. Ҳасанов Ҳ. Географик номлар сири. -Т.: “Ўзбекистон”, 1985. -120 б.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. - Т.: 2005, 9 жилд. - Б. 286.

Абдуллаева М.Н., Нугманова А.А., Каракулов Н.М.*

ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИДА МУСТАҚИЛ ИШЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ АЙРИМ ЖИҲАТЛАРИ

Аннотация: Ушбу мақолада география таълимида мустақил ишларни ташкил этиш ва уларнинг таълим тизимидаги аҳамияти ёритилган. Шунингдек мустақил ишларнинг турлари ва уларни бажариш методикаси берилган.

Калит сўзлар: мустақил иш, мустақил таълим, педагогик технология, самарадорлик, инновацион технология.

Некоторые особенности организации самостоятельных работ в обучении географии

Аннотация: В данной статье рассматривается организация самостоятельных работ в обучении географии и освещается значение их в системе образования. Кроме того приведены виды и методика выполнения самостоятельных работ.

Ключевые слова: самостоятельная работа, самостоятельное образование, педагогические технологии, эффективность, инновационная технология.

Some aspects of the organization of independent work in the teaching geography

Annotation: This article discusses the organization of independent work in teaching geography and highlights their importance in the education system. Besides, here given the types and methods of independent works.

Key words: independent work, independent education, educationalb technology, the efficiency, innovative technologies.

Бизга маълумки, таълим жараёни асосан таълим берувчилар ва таълим олувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатлар натижасида вужудга келади. Шундай экан ўқувчи-ўқитувчи шахсига хос бўлган индивидуал психологик хусусиятлар ва бу хусусиятларнинг ўқув жараёнида намоён бўлиши таълимнинг ижобий мазмундорлигини оширади. Энг аввало, ўқитувчи педагогик фаолиятининг самарадорлиги, кўп жиҳатдан шахс хусусиятларнинг шаклланганлигига, шахс йўналишининг аниқланганлигига ва касбий

* Абдуллаева М. - Низомий номидаги ТДПУ География ўқитиш методикаси кафедраси катта ўқитувчиси;
Нугманова А.А. - Низомий номидаги ТДПУ География ўқитиш методикаси кафедраси ўқитувчи;
Каракулов Н.М. - Низомий номидаги ТДПУ География ўқитиш методикаси кафедраси ўқитувчи.

Намозов Ж.А. Самарқанд вилояти сув ресурсларидан фойдаланишнинг худудий жиҳатлари	83
Сайнов У.М. Возможности использования в географии метода природно-исторического ландшафтного профилирования	88
Темиров З.А. Андижон вилояти аҳолиси таркибини ўрганишнинг айрим жиҳатлари	92
Карабазов З.А. Муқобил энергия манбаларидан фойдаланишнинг айрим назарий масалалари (Фаргона иқтисодий райони мисолида)	94
Ғаппаров А., Ҳайдарова С., Зайнутдинова Д. Мустақиллик йилларида жиззах вилояти аҳолисининг демографик ривожланиши	98
Умарова Г. Ўзбекистонда аҳоли бандлигининг гендер жиҳатлари	101

ТОПОНИМИКА ВА ГЕОГРАФИЯ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

Миракмалов М.Т., Тошпўлатова С.Ч., Авезов М.М. Географик жой номларини таснифлаш масалалари	103
Ҳакимов Қ.М., Камолов М.Н., Мирахмедова С. Географик ном ва топонимик иллюзия	108
Абдуллаева М.Н., Нугманова А.А., Каракулов Н.М. География таълимида мустақил ишларни таъкил этишнинг айрим жиҳатлари	111
Эшбоев Б.Т. Гидронимлар ва географик терминларнинг жой номларида акс этиши	115

ГИДРОЛОГИЯ, МЕТЕОРОЛОГИЯ ВА ИКЛИМШУНОСЛИК

Ҳикматов Ф.Х., Рашиқов Б.Р. Норин дарёси сув режимининг Тўхтагул сув омбори таъсирида ўзгариши ҳақида	119
Абдуллаев А.Қ., Рузиева М.Б. Ўзбекистонда гўзанинг маҳсулдорлик миқдорида ўтказилган агротехник тадбирлар таъсирини агрометеорологик баҳолаш ва прогнослаш	123
Сандмахмудова Л.А., Нишоннов Б.Э. Современные тенденции изменения гидрохимического режима водохранилищ Узбекистана	128
Сагдеев Н.З., Артыкова Ф.Я., Зияев А.Б. Электрохимические показатели вод каналов Бозсу и Салар	135
Сулаймонова Н.Н. Ўзбекистоннинг қизилқум чўл яйлов ўсимликлари баландлиги ва ҳосилининг агрометеорологик шароитларга миқдорий боғлиқлиги	138
Турғунов Д.М., Холматжанов Б.М., Нуриддинова С.И. Чирчиқ-Оҳангарон ҳавзаси дарёлари оқимининг метеорологик омилларга боғлиқлиги.....	140
Рахмонов К.Р. Тоғ дарёлари муаллақ оқизиқлари ва сув сарфларининг ўзгарувчанлиги ҳақида	144
Холбаев Г.Х. Тошкент вилоятидаги дарёлар суви кимёвий таркибининг ўзгариши (Сирдарё ва Оҳангарон дарёлари мисолида)	148

ГЕОДЕЗИЯ ВА КАРТОГРАФИЯ

Эгамбердиев А., Болтаев М.Ж., Рахмонов Д.Н. Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларнинг ўлкашунослик атласлари ҳақида	152
Охунов З.Д. О картографо-геодезическом обеспечении ведения государственных кадастров	155
Муборақов Х., Рўзиев А.С. Тахеометрик съёмкани бажариши услубининг такомиллашуви ҳақида	159
ЎзГЖ ахборотида тақдим этиладиган мақолаларга қўйилган талаблар	163